

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI NUMERATIV
BIRLIKLERDINĀ BARLIQ PAREMIYALOGIYALIQ KÓRINISINDE
QOLLANILIWI

Aziza Maxsetbayevna Aimuxammetova
NMPI 1-kurs tayanish doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14558281>

Annotaciya: *Bul maqala inglís hám qaraqalpaq tillerindegi numerativ birliklerdinĀ barlıq paremiyalogiyalıq kórinisinde qollanılıwın izertlewge qaratılğan. Izertlew dawamında numerativ birliklerdinĀ naqıl maqallar quramında kelip san mánisinen awısıp qollanıwı anıqlandı.*

Tayanish sózler: *Numerativ birlikler, paremiyalogiyalıq birlik, lingvomádeniyat, folklor, semantikalıq ózgeshelik.*

Key words: *Numerative unit, paremiological unit, cultural linguistics, folklore, semantic feature.*

Ключевые слова: *Нумеративная единица, паремнологическая единица, лингвокультура, фольклор, семантическая особенность.*

Sanlar yamasa numerativler bizlerdinĀ mádeniyatımızda hám ómirimizde óziniń áhmiyetine iye. Adamlar erte dáwirlerden baslap olardinĀ sıyqırlı kúshine isenip, olar menen baylanıslı túsinipler jaratqan.

Sanlıq basqa sóz shaqaplarına salıstırğanda ózine tán bolğan bir qatar leksika-grammatikalıq ózgesheliklerge iye. Bul ózgeshelikler onıń óz aldına bólek sóz shaqabı ekenligin kórsetedi.

Hár bir milliy tildegi sanlar barlıq paremiyalogiyalıq kórinisinde óziniń keń mánisine iye. Folklor janrınıń bir túri bolğan naqıl-maqallar xalıqtıń ómir sháráyatların az sóz benen qısqa hám ayqın, ádep-ikramlılıq qádeleri, jeke adamnıń ġana emes al sociyallıq eldinĀ turmısı menen psixologiyasın, etikalıq normaları hám jámiyetlik imperativlerin táriypleydi.

Inglís hám qaraqalpaq tillerindegi naqıllardı salıstırıp izertlemesten burın naqıl terminine bazalıq túsinipti anıqlawımız kerek.

Paremiyalogiya tarawı Yevropa til iliminde XVIII ásiridinĀ baslarında German paremiografi W.Wander Yevropa xalqlarına tiyisli 250,000 nan artıq naqıl-maqallardı óz ishine alğan 5 kitaptan ibarat paremiyalogik sózlikti jarattı. Hámde bul jumısı menen ol Yevropa til biliminde paremiografiya tarawına tiykar saldı. Biraz waqıttan soń R.C.Trench “On the Lessons of Proverbs” atlı úlken kólemlı Ingliz tili paremiyalogik sózligin jarattı. Bul jumislar Ingliz hám Amerika paremiyalogiya tarawında tiykarǵı qollanba bolıp xızmet etip kelmekte hámde onda naqıl-maqallardinĀ mánisi, kelip shıǵıwı, payda bolıwı jarıtıp berilgen [4;6] Q.Ayımbetov óziniń “Xalıq danalıǵı” kitabında naqıl- maqallar

tómendegishe táriyplengen. “Xalıqtıń sóylew tilinde kóp qollanılatuǵın, tujırmılı hám keń oydı bildiretuǵın, jámaát tárepinen dóretilgen, ayırım dilwarlarsheshenler tárepinen islengen kórkem sóz óneriniń bir túri naqıl-maqallar dep ataladı. Atadan- balaǵa zamannan-zamanǵa ótip kelgenlikten naqıl-maqallardı “atalar sózi” dep te atawǵa boladı”. [6;41]

Naqıl-maqallar – uzaq asirler dawamında atadan – balaǵa ótip kiyatırǵan muqaddes ruwxıy múlkimiz esaplanadı. Naqıl maqallardıń payda bolıw derekleri milliy sana sezimlerimizdiń payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw dáwirleri menen tıǵız baylanısta júzege kelgen. Sebebi, olardıń mazmun birliklerinde genetikalıq baǵdardaǵı túsiniwler menen bir qatarda tipologiyalıq xarakterge iye bolǵan, juwmaqlasqan oy-pikirler kóplep ushrasadı hám olar tikkeley turmishlıq tájriybelerimizdiń nátiyjeleri sıpatında baxalanadı. [7;4]

Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi numerativ birliklerdi paremiologiyalıq fond negizinde lingvomádeniy tárepten izertlew oǵada zárúrli. Hár qanday tildegi paremiyalogiyanı úyreniwdiń sebebi naqıl-maqallar lingvokulturologiyanıń izertlew predmetleriniń biri bolıp esaplanadı. Ásirese naqıl- maqallardıń kópshilik bólegi xalıqtıń milliy sanasi stereotipi bolıp tabıladı [8;27]

E. Sapir óziniń “Culture, language and Personality” kitabında “Mádeniyattı úyrenenimizde tilden paydalanıw hám onıń táriyxına qaraw áhmiyetli bolıp esaplanadı. Mádeniyattıń úlken bólegi tilde jaqsı táriyplenedi deydi hámde naqıl maqallar, ápsanalar.... qosıqlar mádeniyattı saqlawshı instrument dep ataydı[3;18]

Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi san menen kelgen naqıl-maqallardı jeterli dárejede analizley otırıp eki tildiń mádeniyatı ushında tiykarǵı figura numerativ birlikler ekenin aniqladıq. Numerativ birlikler naqıl-maqallar quramında kelip óziniń san mánisinen awısıp basqa máni ańlatıp keletinin aniqladıq.

Sanlardıń semantikası hám strukturasına baylanıslı til biliminde kóplep ilimiy jumıslar alıp barılǵan. Ózbek folkloristikasında M.Jórayev óziniń “Ózbek xalq ertaklarida “sehrli” raqamlar” atlı ilimiy jumısında sanlardıń sıyqırlı ekenin ertekler mısasında kórsetken hám onda 3,4,9,40 sanların mısallar menen kórsetip ótken. Al S.Nizomiddinova bolsa “Hozirgi zamon óbek tilida son” monografiyasın ózbek tilindegi san sóz shaqabına arnaǵan.

A.Bekbergenov qaraqalpaq til biliminde “Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar” ilimiy jumısında sanlardıń etimologiyasın, morfologiyalıq ózgesheliklerin kórsete otırıp bir sanına ayırıqsha toqtalıp ótken. Bul jumıs qaraqalpaq til

biliminde hámde kóples qońsı tillerde sanlıq teması boyınsha ilimiy derek bolıp esaplanadı. [1;27-28]

Sanlar óz til biliminde, lingvomádeniyatta óziniń matematikalıq mánisinen awıspalı mánide kelip ol qandayda bir qubılıs yaqi waqıya mánisin ańlatıp keliwi múmkún. Misal retinde, G.Kdirbaeva óziniń ilimiy jumısında sanlardıń frazeologizmler quramında kelip mifologik máni ańlatıwın kórsetip ótken hámde 1,3,7,9,40 sanlarına ayırıqsha toqtalıp olardıń mifologik ózgesheliklerin aytıp ótken.[5;131]

Numerativ birliklerdiń lingvomádeniy mánisiniń ańlatılıwında biz bar bolǵan sanlardıń hámмесin mısal retinde ala almaymız, sebebi hár bir san lingvomádeniy máni ańlatpaydı. Mısal retinde “bir” sanı kópshilik milletlerde, dinde “jalǵızlıq” mánisin ańlatadı, al qaraqalpaq tilindegi naqıl maqallar quramında tómendegi mısallarda “birlik”, “awızbirshilik” mánisin ańlatıp keledi. Awıl basqa bolsada tilek bir, Barmaq basqa bolsada, bilek bir; Qazaq, qaraqalpaq túbi bir, Túb atası mayqı biy; Awılı birdiń awızı bir; Irgesi bir eldi jaw almas; Kóp awız bir bolsa, Bir awız joq bolar;

Sonday bolsada eki tildi salıstıra otırıp basqada paremiologiyalıq birliklerdi izertlew barısında biz sonı túsindik, eki tildede paremiologiyalıq birlikler quramında kelgen sanlar waqıt mánisin ańlatadı. Biz tómendegi Inglis tilindegi naqıl-maqallardı úyrenip shıqtıq: Reckon right, and February has thirty -one days (Esaplaǵanda, fevralda otız bir kún bar); He that lives not well one year, sorrows for it seven (Bir jıl jaqsı jasamaǵan adam onıń ushın jeti jıl qayǵıradı); Once in ten years one man has need of another (On jilda birew basqa birewge mútáj boladı); One hour's sleep before midnight is worth two hours after; One today is worth two tomorrows; A week of work, is not as bad as one day of worry (Bir háptelik jumıs bir kúnlük tınıshsızlıqtan jaman emes); It takes sixteen years to make one day, on the planet Neptun; An hour in the morning is worth two in the evening;

April borrows three days of March, and they are ill, bul naqıl-maqal qaraqalpaq tilindegi “ayamawız altı kún altı ay qıstan qattı kún “ frazeologizmine mánisi jaǵınan uqsas ekenligin taptıq. Buǵan qosımsha retinde bul naqıl-maqalımız tómendegi “March comes in like a lion and goes out like a lamb” naqıl-maqalı menen sinonim dep ayta alamız sebebi bunıń mánisi ózbek tilindegi “Aziz momo olti kun, Qahri kelsa- yetti kun” paremiologiyalıq birliǵi menen mánisi jaǵınan uqsas hám úsh tildeda san menen ańlatılǵan. Bul jerde qıs penen báhar almasıwı waqtındaǵı suwıq táriyplengen bolıp inglis tilinde xalıq awızında ápsana bar.

Hár eki tilde de sanlar paremiyalarda keń qollaniladı. Bir qansha mısallar joqarıda kórsetilip ótildi. San tek muǵdar mánisinde emes bir nárese yamasa adamnıń harakterin súwretleydi. Buǵan misal retinde tómendegi inglis tilindegi naqıl maqallardı alsaq boladı. “One fool makes a hundred”, “One flower makes no garland”, “One story is good till another’s told”, “One man no man/One body is nobody”

Eki sanı juplıq hám birge islesiwdi kórsetedi. Máselen, “Kill two birds with one stone”, “Two wrongs don’t make a right”, “Two heads are better than one”. A secret between more than two is no secret. “Two is company, three is none”.

Juwmaqlap aytqanda, inglis hám qaraqalpaq tillerindegi numerativ birlikler barlıq paremiyalogiyalıq kórinisinde gewdeleniwi oǵada áhmiyetli bolıp onı eki tilde salıstırıp úyreniwge túrtki bola aladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. A.Bekbergenov. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar, Nukus, 1970
2. Aikenova, M. M., Narmukhametova, N. M. (2012). Symbolism of numerals in the phraseological units, pp. 24-37
3. E.Sapir. Culture, language and Personality. – 1949, p.18
4. G. Ruzikulova. Paremiology as the basis of national culture of the people (in comparison with English and Uzbek).
5. G.Kdirbaeva. Mifologik konseptasfera birliklari lisoniy voqelanishining kognitiv-diskursiv xususiyatlari. DSc work, Nukus 2024
6. Q.Ayimbetov. Xalıq danalıǵı. – Nókis: Bilim, 2022
7. Qaraqalpaq folklorı. – 88-100 tom. – Nókis: Ilim, 2015.
8. Sh.Abdinazimov, Kh.Tolibaeв. Linguvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaǵıstan, 2020.